

नेपालमा वन स्रोतमा आधारित उद्यमको विकासः

अवसर र सम्भावनाहरू

✍ घनश्याम पाण्डे

१. पृष्ठभूमि

“हरियो वन नेपालको धन” भन्ने उखान र नारा अहिले पनि आम नेपालीको मानसपटलमा रहिरहेको छ। तर आजभोलि एउटा ठूलो प्रश्न हाम्रो सामु उठ्न थालेको छ। त्यो प्रश्न भनेको नेपालको वन स्रोतले कति नेपालीलाई रोजगारी प्रदान गरेको छ र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा कति योगदान पुऱ्याएको छ। उक्त प्रश्नको यकिन उत्तर न त नेपाल सरकारसँग छ, न त वन क्षेत्रमा काम गर्ने अन्य निकायहरूसँग नै छ। जसले गर्दा वन क्षेत्रमा क्रियाशील व्यवसायी, निजी क्षेत्र, समुदाय, दातृ संस्था, सहयोगी परियोजना र अनुसन्धानकर्ताहरूको काम, भूमिका तथा योगदानका विषयमा औंला उठाउने ठाउँहरू बन्दै गएको छ।

तर यसको अर्थ नेपालको वन स्रोतले रोजगारी र आर्थिक विकासमा योगदान नै गर्न नसकेको भने पटककै होइन, सोचे अनुसारको योगदानमात्रै गर्न नसकेको हो। किनभने नेपालको वन स्रोतले प्रत्यक्ष योगदान दिन नसकेको भएतापनि ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताको जीविकोपार्जन धान्न र पशुपालन व्यवसाय सञ्चालन गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ। ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताको खाद्यान्नको एउटा महत्त्वपूर्ण आधार वन क्षेत्र नै हो। विशेष गरी विपन्न घरधुरीहरूले खानेको लागि जङ्गलमा पाइने वनतरुल, गिद्धा, निगुरो आदि जस्ता विभिन्न कन्दमूलहरू सङ्कलन गरी खाने गरेको पाइन्छ। त्यसैले गरिब विपन्न समुदायको जीविकोपार्जनको एक प्रमुख आधार भनेको नेपालको वन स्रोत नै हो।

नेपालमा खाना पकाउने उर्जाको अर्को महत्त्वपूर्ण स्रोत भनेको नेपालको वन स्रोत नै हो। ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनता मात्र होइन, सहर बजारका नजिकमा बसोबास गर्ने धेरै गरिब तथा घरपरिवारहरूले आफ्नो परिवारलाई चाहिने दाउरा वरिपरि रहेको वन क्षेत्रबाट नै प्राप्त गर्दछन्। यतिमात्र हैन, नेपालका सुरक्षा निकायहरू जस्तैः- नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, र सशस्त्र प्रहरीबलका

भोजनालयहरूमा धेरैजसो काठ दाउराबाट नै खाना तयार गर्ने गरेको पाइन्छ। उनीहरूलाई चाहिने दाउराको स्रोत पनि वरिपरि रहेको वनक्षेत्र नै हो। यसको अर्थ नेपालको वन स्रोत बहुसङ्ख्यक नेपालीहरूको उर्जाको एउटा महत्त्वपूर्ण स्रोत हो। अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा भनेको यी वनक्षेत्रहरू नवीकरणीय उर्जाका प्रमुख स्रोत पनि हुन्।

नेपालमा परम्परागत पशुपालनकै बाहुल्यता छ। यी परम्परागत पशुपालनको एक प्रमुख आधार भनेको वनक्षेत्र नै हो। पशुपालनका लागि चाहिने प्रमुख घाँसपातहरू वनक्षेत्रभित्र नै पाइन्छ। यही वनको घाँस, भारपात र पशुपालनको सम्मिश्रणबाट नेपालका बहुसङ्ख्यक कृषकहरूले परम्परागत प्राङ्गारिक मलको उत्पादन गर्दै आएका छन्। यसरी प्राङ्गारिक मलको प्रयोग गरी तयार गरिएका फलफूल, तरकारी र अन्नबालीले मानिसको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर नपार्ने भएकोले आजभोलि जैविक मल (प्राङ्गारिक मल) को प्रयोग गरी उत्पादन गरेको जैविक उत्पादनको माग बढ्दो छ। त्यसैले नेपालको वन स्रोतले देशको कृषि र पशुपालनमा पुऱ्याएको योगदानको उचित मूल्याङ्कन हुनुपर्ने आवश्यकता छ।

नेपालका अधिकांश ग्रामीण तथा दुर्गमक्षेत्रहरूमा आधुनिक स्वास्थ्य उपचारका सेवा तथा सुविधाहरूको विस्तार हुन सकेको छैन। जसले गर्दा एकातिर गरिब विपन्न समुदायले आधुनिक स्वास्थ्यको सेवा सुविधाहरूबाट वञ्चित हुनु परेको छ भने केही आम्दानी भएका तथा खर्च गर्न सक्ने व्यक्ति तथा घर परिवारहरूले स्वास्थ्य उपचार लिनका लागि सहर तथा बजारी क्षेत्रहरूमा चर्को मूल्य तिरेर भए पनि जानुको विकल्प छैन। यस्तो अवस्थामा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनता र गरिब विपन्न समुदायले स्वास्थ्य उपचारका लागि पनि आफ्नो वरिपरि रहेका वन जङ्गलमा पाइने जडीबुटीको प्रयोग गरी आयुर्वेदिक औषधीमा नै भरपर्दै आएको पाइन्छ। यसकारण नेपालको तराईदेखि हिमालसम्मको भू-भाग र जङ्गलमा रहेका बहुमूल्य जडीबुटीहरू ग्रामीण समाजको

१ लेखक सामुदायिक वन उपभोक्ता महासङ्घ नेपालका पूर्व अध्यक्ष तथा ग्रिन फाउन्डेसन नेपालका अध्यक्ष हुन्।

स्वास्थ्य उपचारको आधार पनि बन्दै आएको कुरा नौलो विषय होइन ।

नेपालको वन जङ्गल जैविक विविधताको दृष्टिले सम्पन्न रहेको छ । संसारका दुर्लभ अवस्थामा रहेका अनेकौं जीवजन्तु, जनावर, चरा चुरुङ्गी तथा पन्छीहरू, पुतली र बोटबिरुवाहरू नेपालमा पाइन्छन् । आज यिनै जैविक विविधतालाई आधार बनाएर विश्वभरि प्राकृतिक पर्यटन अर्थात् पर्यापर्यटनको विकास भइरहेको छ । तर नेपालमा यी जैविक विविधता र प्राकृतिक सुन्दरताबाट गर्न सकिने पर्यटनको विकास हुन सकेको छैन । अर्को कुरा पर्य-पर्यटनबाट भइरहेका केही आम्दानीहरू पनि यी स्रोतका वरिपरि बसोवास गर्ने स्थानीय समुदाय र गरिब विपन्नहरूले प्रत्यक्ष लाभ पाउन सकिरहेका छैनन् भन्ने गुनासो छ । यसको अर्थ नेपालको हरियो वन जङ्गलले नेपालमा पर्य-पर्यटनको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्ने कुरा महत्त्वपूर्ण छ ।

यसैगरी नेपालको पूर्वाधार विकासमा हरियो वन जङ्गलको महत्त्वपूर्ण योगदान रहिआएको छ । नेपालको ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा निर्माण हुने आवास, घर, भवन, पुलपुलेसाहरूमा वरिपरि रहेका वन जङ्गलको काठ नै प्रयोग भएको पाइन्छ । अझ महत्त्वपूर्ण कुरा त ग्रामीण समुदायका गरिब विपन्न परिवारको घर तथा गोठहरूको निर्माण वन जङ्गलमा उपलब्ध हुने काठको प्रयोग गरिएको हुन्छ । नेपालमा साल तथा सिसौं जस्ता कतिपय प्रजातिका काठहरूको लामो आयुका बारेमा सय वर्ष खडा सय वर्ष पडा भन्ने उखान नै बनेको पाइन्छ । यसको अर्थ नेपालका वनक्षेत्रहरूमा पाइने केही प्रजातिका रूखहरू एक सय वर्षसम्म बाँच्छन् र रूख काटेपछि थप अर्को एक सय वर्षसम्म राम्रोसँग काम गर्छ भन्ने हो । यस्ता प्रजातिका रूखहरूले एकातर्फ वातावरणीय सन्तुलनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइरहेका छन् भने अर्कोतिर यी प्रजातिका रूखका काठहरू धेरै लामो समयसम्म प्रयोग गर्न सकिने हुँदा रूख फँडानी कम गर्न सकिने सम्भावना पनि देखिन्छ । अर्को कुरा यस्ता प्रजातिका काठको प्रयोगले औद्योगिक उत्पादनलाई प्रतिस्थापन गर्दछ । त्यसैगरी नेपालको वन जङ्गलको काठ दाउरा प्रयोग गर्दा स्वदेशी उत्पादन प्रयोग हुन्छ र विदेशमा हुने पुँजी पलायनलाई पनि रोक्दछ । त्यसैले नेपालको वन स्रोतले नेपालको पूर्वाधार विकासका लागि कच्चा पदार्थको आपूर्ति गर्दछ ।

यसरी नेपालको वन स्रोतले कृषि, उर्जा, पशुपालन, स्वास्थ्य उपचार, पर्य-पर्यटन र पूर्वाधार विकासमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा थुप्रै योगदानहरू पुऱ्याइरहेको छ । तर माथि चर्चा गरिएका कुराहरू नेपालको वन स्रोतले पुऱ्याउन सक्ने सम्भावित योगदानको केही अंश मात्र हो । यसकारण, नेपालको वन स्रोतबाट वन उद्यमको विकास गर्न सकिनेमा लाखौंलाख हरित रोजगारी सिर्जना भई वन क्षेत्रको आर्थिक योगदान बढ्ने पक्का छ । तर यसरी वन उद्यमको स्थापना तथा सञ्चालनसँगै वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापनको सुनिश्चितता गर्ने कुरा चुनौतीपूर्ण छ । यसो गर्न सकिनेमा हरियो वन हरियो नै रहन्छ, हरित उद्यमबाट हरित रोजगारी वृद्धि भई जनताले आफ्नो आय आर्जन गर्न थाल्दछन् । यसबाट देश, जनता र वनको समृद्धि प्राप्त हुन्छ ।

२. नेपालमा वन उद्यम विकासका सम्भावित अवसरहरू

नेपालमा करिब सत्ताइस लाख हेक्टर कृषियोग्य जमीन छ । यसको ठिक दोब्बर पचपन्न लाख हेक्टर वन क्षेत्र छ । सत्ताइस लाख हेक्टर कृषियोग्य जमिनले नेपालका असी प्रतिशत जनतालाई खान, लाउन र काम गर्नका लागि अवसर प्रदान गरेको छ । नेपालको आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ । तर कृषि क्षेत्रभन्दा दोब्बर क्षेत्रफल भएको वन क्षेत्रले नेपाली जनता र नेपालको आर्थिक विकासमा पुऱ्याएको योगदानको मात्रा धेरै कम छ । यसको अर्थ नेपाल र नेपाली जनताको आर्थिक समृद्धिमा वन क्षेत्रले उल्लेख्य मात्रामा योगदान पुऱ्याउन सकिरहेको छैन । यसो हुनुको प्रमुख कारण नेपालको वनको दिगो व्यवस्थापन नहुनु नै हो । नेपालको वन स्रोतको उचित व्यवस्थापन नहुँदा वन स्रोतको गुणस्तर विग्रदो अवस्थामा छ भने वनको चोरी निकासीमा वृद्धि भई वन क्षेत्र भ्रष्टाचारको अखडा बन्न पुगेको छ । यी कारणहरूले नेपालमा वन स्रोतमा आधारित वन उद्यमहरूको विकास हुन सकिरहेको छैन । त्यसैले यसतर्फ सरकार, समुदाय, निजी क्षेत्र र सबै सराकारवालाहरूले गम्भीर भएर सोच्नुपर्ने बेला भइसकेको छ ।

नेपाली समाजमा प्रचलित एक उखान छ “लड्कामा सुन छ, कान मेरा बुच्चै” । उक्त उखानलाई नेपालको वन स्रोतसँग जोडेर हेर्दा यसको अर्थ देशमा वन त हरियो छ तर नेपाली जनता र राष्ट्रले खासै केही प्राप्त गर्न

सकिरहेको छैनन् भन्ने हुन्छ। त्यसैले नेपालको वनलाई दिगो व्यवस्थापन गरी हरियो धनबाट उत्पादकत्व बढाउन लाग्नुपर्ने बेला भएको छ। यसको अर्को अर्थ भनेको नेपालको वन स्रोतलाई हरियो धनयन्त्रमा बदल्नु पर्दछ। नेपाली जनताको धनयन्त्रका रूपमा नेपालको वन प्रयोग भयो भने मात्र सधैंका लागि हरियो वन नेपालको धन भइरहन्छ। होइन भने हरियो वन तस्करको धन हुन्छ र वन स्रोत विनाश भएर सकिन्छ।

नेपालको वन स्रोतलाई धनयन्त्र बनाउने एउटै अचुक उपाय भनेको दिगो वन व्यवस्थापनमा आधारित हरित वन उद्यमहरूको स्थापना र सञ्चालन हो। नेपालको वन व्यवस्थापन र वन विकाससम्बन्धी परम्परागत अवधारणामा आमूल परिवर्तन ल्याउन जरुरी छ। नेपालको आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय विकासका लागि दिगो वन व्यवस्थापन र वनमा आधारित उद्यम व्यवसाय सञ्चालन वर्तमानको अनिवार्य आवश्यकता हो। त्यसैले वनलाई धनयन्त्र बनाउनका लागि यससम्बन्धी व्यापक छलफल, बहस, अध्ययन, अनुसन्धान र प्रचारप्रसार हुन आवश्यक छ।

नेपालमा दिगो वन व्यवस्थापनमा आधारित के कस्ता वन उद्यमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ, भन्ने विषयमा थुप्रै छलफल, अन्तरक्रिया तथा बहसहरू भइसकेका छन्। यद्यपि, सोचेअनुसारका उद्यमहरूको न स्थापना नै हुन सकेको छ, न त स्थापना भएका उद्यमहरू सफल नै भएका छन्। किन भएन वा हुन सकेन भन्ने विषयमा यस लेखमा चर्चा गर्न नसकिए पनि नेपालको वनक्षेत्रबाट के कस्ता उद्यमहरूको स्थापना तथा विकासका सम्भावनाहरू छन् भन्ने कुराका बारेमा यस लेखमा चर्चा गरिएको छ।

वन उद्यमहरू सञ्चालन गरेर लाखौंलाख वन उद्यममा आधारित रोजगारीहरू सिर्जना गर्न सकिन्छ। तर यसका लागि वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन गर्नु जरुरी हुन्छ। वनको दिगो व्यवस्थापन गर्दा वनमा आधारित उद्योग तथा कलकारखानालाई कच्चा पदार्थ उपलब्ध हुने मात्र होइन, नेपालको वन स्रोतको गुणस्तर र हैसियतमा समेत सुधार भई वनको दिगो संरक्षण हुन जान्छ। वनलाई धनयन्त्र बनाउनका लागि सम्भावित हरित उद्यमहरूको चर्चा तल गरिएको छ।

क) काठ उद्यम

नेपालको वन जङ्गलमा दुई प्रकारका काठ (नरम र कडा) उत्पादन गर्न सकिन्छ। नरम काठको प्रयोग विशेष गरी

सजावटका सामग्रीहरू, फर्निचर, प्लाइउड आदि बनाउन प्रयोग गरिन्छ, भने कडा काठको प्रयोग विशेषगरी बलियो प्रकारको पूर्वाधार निर्माणमा प्रयोग गरिन्छ। जस्तो कडा काठको प्रयोग पुलपुलेसा र भवनहरू बनाउने काममा प्रयोग गरिन्छ। त्यसैगरी कतिपय अवस्थामा काठको उत्पादन गर्दा दाउरा अतिरिक्त उत्पादनका रूपमा आउँछ।

नेपालको वन जङ्गलमा कति मात्रामा काठ उत्पादन गर्न सकिन्छ, भन्ने कुराको यकिन तथ्याङ्क छैन। तर नेपालको वन जङ्गललाई सामान्य रूपमा मात्रै व्यवस्थापन गर्न सकिएको खण्डमा पनि करिब पन्ध्र करोडभन्दा बढी क्युबिक फिट काठ वर्षेनी उत्पादन गर्न सकिने अनुमान गरिएको छ। दिगो वन व्यवस्थापनका सिद्धान्तमा आधारित भएर सक्रिय वन व्यवस्थापन गर्ने हो भने धेरै परिमाणमा काठको उत्पादन गर्न सकिन्छ। अहिलेको राष्ट्रिय वनबाट यो सम्भावना छ, भने निजी वनको विकास गरेर थप काठ उत्पादन गर्न सकिन्छ।

एक सामान्य अध्ययन अनुसार नेपालमा अहिले वर्षेनी दश करोड क्युबिक फिट काठको माग छ। तर अहिले सामुदायिक वन, सरकारी वन र निजी वनहरू समेतबाट करिब दुई करोड क्युबिक फिटभन्दा कम मात्र काठ नेपाली बजारमा आउने गरेको छ। यो परिमाण सम्भावित काठ उत्पादनको ज्यादै न्यून मात्रा हो। नेपाली बजारमा माग बमोजिमको काठ दाउराको आपूर्ति नेपालको वन क्षेत्रबाट सम्भावना हुँदाहुँदै पनि हुन सकिरहेको छैन। एकातिर नेपालको वन जङ्गलमा काठ दाउराहरू जलेर तथा कुहिएर नष्ट भइरहेका छन् भने अर्कोतर्फ नेपालमा काठको आपूर्ति मलेसिया, बर्मा, चाइना, न्युजिल्यान्ड जस्ता देशहरूबाट हुँदै आएको छ, जसले गर्दा अरबौंरूपैया नेपाली मुद्रा विदेशिने गरेको छ। यसकारण, बजारमा काठको आपूर्ति सहज नहुँदा एकातिर काठको बजार भाउ महङ्गीएकोले उपभोक्ताले चर्को मूल्य तिर्न बाध्य भएका छन् भने अर्कोतर्फ कतिपय अवस्थामा काठको सडामा फलाम, स्टिल, टिन, सिमेन्टेड सामान जस्ता वातावरण प्रदूषण गर्ने उद्योगका उत्पादन प्रयोग गर्न बाध्य हुनु परेको छ।

विदेशबाट काठ मात्र होइन काठजन्य सामग्रीको पनि व्यापक रूपमा आयात हुने गरेको छ। तयारी सामग्री आयात हुँदा एकातर्फ रोजगारी विस्थापन भएको छ भने अर्कोतर्फ नेपाली पुँजी विदेशीएको छ। नेपालमा

काठ र काठजन्त्य सामग्रीको आयात हुँदा अरबौं (करिब २०-२५ अर्ब नेपाली रूपैया बराबर) को पुँजी विदेश पलायन भएको अनुमान छ। यसले नेपालको व्यापार घाटा बढाएको छ। त्यसैले नेपालको वन जङ्गलको दिगो व्यवस्थापनबाट काठ दाउरा उत्पादन गरी नेपाली बजारमा आपूर्ति गर्नु पर्दछ। अहिलेकै सामान्य आँकडा अनुसार पनि वर्षेनी नेपालको जङ्गलबाट पन्ध्र करोड क्युबिक फिट काठ उत्पादन गर्ने हो भने नेपाली बजारमा रहेको दश करोड क्युबिकफिट काठ आपूर्ति गरी बचेको पाँच करोड क्युबिक फिट काठ विदेशमा निर्यात गर्न सकिन्छ। काठ मात्र होइन काठका सामग्रीहरू उत्पादन गरी विदेशी बजारमा बिक्री गर्ने हो भने एकातिर विदेशी मुद्रा मनग्ये कमाउन सकिन्छ भने अर्कोतिर स्वदेशमा रोजगारी बढाउन सकिन्छ। यसो गर्न सकिएमा नेपालको बढ्दो व्यापार घाटालाई कम गर्न यसले ठूलो मद्दत गर्ने छ। अब सरकार, समुदाय र निजी क्षेत्रको तर्फबाट नेपालको वन स्रोतलाई दिगो व्यवस्थापन गरी काठमा आधारित वन उद्यम विकासमा लाग्नु पर्दछ। यसो गरियो भने नेपालको वन स्रोत धनयन्त्रमा रूपान्तरित हुन्छ।

ख) जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ उद्यम

नेपालको सामुदायिक, निजी र सरकारी वनमा प्रशस्त सम्भावना भएको अर्को वन उद्यम जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन उद्यम हो। नेपालको हावापानी विश्वमा विशिष्ट प्रकारको छ। यस्तो विशिष्ट प्रकारको जलवायुमा पाइने जडीबुटीको गुणस्तर र विशेषता नै विशेष प्रकारको हुन्छ। तराईको समथर भू-भागदेखि उच्च हिमाली भेगसम्ममा विभिन्न प्रकारका बहुमूल्य जडीबुटीहरू पाइन्छन्। यी जडीबुटीको व्यवस्थित किसिमले सङ्कलन गरी प्रशोधन गर्न सकिन्छ। यस्ता बहुमूल्य जडीबुटीबाट विभिन्न प्रकारका औषधी, सुगन्धित तेल आदि उत्पादन गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बिक्री गरी प्रशस्त मात्रामा विदेशी मुद्रा कमाउन सकिन्छ।

नेपालको वन स्रोतमा के कस्ता प्रकारका जडीबुटी र औषधीजन्त्य वनस्पतीहरू पाइन्छन् भन्ने विषयमा विस्तृत खोज, अध्ययन, अनुसन्धान र पहिचान नै भइसकेको पाइदैन। पहिचान भएका जडीबुटीहरूको सङ्कलन र प्रशोधन पनि राम्रोसँग हुन सकेको छैन। अहिले पनि नेपालबाट बहुमूल्य जडीबुटीहरू बोरामा खाँदिर कौडीको भाउमा विदेशमा बिक्री गर्ने गरिएको छ। त्यस्ता जडीबुटीहरूको खेती विस्तार गर्ने र उपलब्ध

जडीबुटीको दिगो संरक्षण र व्यवस्थापन गरेर सङ्कलन गर्नु पर्दछ। यसरी सङ्कलन गरेको जडीबुटीको नेपालमै प्रशोधन गर्ने उद्यम सञ्चालन गरी उत्पादन गरेको तयारी सामान र वस्तु मात्र बाहिर बिक्री गर्न सकिएको खण्डमा यसले लाखौंको सङ्ख्यामा रोजगारी सिर्जना गर्दछ। जस्तै:— नेपालमा पाइने विशेष प्रकारको जडीबुटी (हिमाली भेगमा किरा भनेर चिनिने) यासांगुम्बाको प्रचलित मूल्य प्रतिकिलोग्राम वीसदेखि तीस लाखसम्म हुने गरेको पाइन्छ। यस्ता जडीबुटीको अहिले पनि चोरी तस्करी र गैरकानुनी व्यापार हुने गरेको छ। त्यसैले गैरकानुनी रूपमा हुने जडीबुटीको व्यापारलाई नियन्त्रण गर्नु पर्दछ र कानुनी रूपमा जडीबुटी सम्बन्धी वन उद्यम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

नेपालको वन स्रोतमा जडीबुटीको अतिरिक्त गैरकाष्ठ वन पैदावारका बोटबिरुवाहरू प्रशस्त मात्रामा रहेका छन्। यस्ता वन पैदावारहरूबाट पोषिलो खाना, लत्ताकपडा, कागज, खेलौना र विभिन्न प्रकारका निर्माण सामग्रीहरू बनाउन सकिन्छ। यस्ता बोटबिरुवाका जरा, पात, काण्ड, फलफूल आदि सबै भागलाई प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ। त्यसैले नेपालको वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापन गरी गैरकाष्ठ सम्बन्धी वन उद्यमहरू सञ्चालनबाट रोजगारी सिर्जना र अर्थिक लाभ लिन सकिन्छ। अहिले पनि वन जगड्लबाट गैरकाष्ठ वन पैदावारबाट उत्पादित वस्तुको रूपमा हाते कागज, डोरी, वायोब्रिकेट, अल्लोको कपडा, हस्तकला सामग्री, खोटो, जङ्गली माहुरीको मह आदि उत्पादन गरी बिक्री वितरण हुने गरेको छ। नेपालको हरियो वनमा यस्ता खाले जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारमा आधारित उद्यमहरूको स्थापना तथा सञ्चालन गरी रोजगारी तथा आर्थिक विकास र आमदानी बढाउन सकिने सम्भानाहरू भएको कारण यस विषयमा सबै सरोकारवालाहरूको ध्यान तथा लगानी बढाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ।

ग) कृषि वन उद्यम

नेपालको वनमा कृषिको र कृषिमा वनको विस्तार गर्ने प्रशस्त सम्भावना रहेको छ। नेपालको कतिपय वन क्षेत्रमा माटोको उर्वरता तथा भौगोलिक कारणहरूले गर्दा ठूला रूखहरू हुर्कन नसक्ने अवस्था छ। यस्तो वन क्षेत्रमा एकातिर विभिन्न प्रकारका फलफूलहरू जस्तै:— बाँस खेती, चिया खेती, कफी खेती, च्याउ खेती सञ्चालन गर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर विभिन्न प्रजातिका बोट बिरुवाहरू

लगाई तिनीहरूको बिक्री वितरणबाट आय आर्जन गर्न सकिन्छ। यसको अर्थ नेपालमा कैयौं वनक्षेत्रहरूमा वनको प्राकृतिक अवस्था र हैसियत नबिग्रने गरी कृषि वनको विस्तार गर्न सकिन्छ। यसैगरी किसानहरूको खेतबारी र खाली जग्गा जमीनमा परम्परागत कृषि बालीको सट्टामा कृषि वनको विस्तार गरेर मनग्ररूपमा आम्दानी गर्न सकिन्छ। नेपालको सामुदायिक वन, निजी वन र सरकारी वनहरूमा कृषि वनको विस्तार गरेर कृषि वन उद्यम सञ्चालनबाट खाद्य सुरक्षा बढाउनुको साथै हरित रोजगारी सिर्जना गरी आर्थिक लाभ प्राप्त गर्न सकिन्छ। त्यसैले नेपालको हरियो वनलाई धनयन्त्र बनाउने एउटा महत्वपूर्ण उपाय भनेको वन क्षेत्रमा कृषि वन उद्यम सञ्चालन गर्ने हो।

घ) पर्य-पर्यटन उद्यम

नेपाल प्राकृतिक रूपमा सुन्दर देश हो। नेपालको कूल ३९.६ प्रतिशत भू-भागमा वन जङ्गल रहेको छ। नेपालको जङ्गल तराईको समथर भू-भागदेखि हिमालको उच्च भू-भागसम्म फैलिएको छ। नेपालको वन जङ्गल जैविक विविधताले भरिपूर्ण छ। त्यसैले नेपालको रमणीय वन जङ्गलको दृश्यावलोकनका लागि पर्या-पर्यटनको विकास गर्ने प्रशस्त सम्भावना रहेको छ। नेपालको वन जङ्गलहरूमा एकातिर थुप्रै दुर्लभ वन्यजन्तुहरू पाइन्छन् भने अर्कोतिर वन जङ्गल भित्रै नै विभिन्न प्रकारका छहरा, भरना, नदी खोला, गुफा, चरा, पुतली आदिहरू पनि प्रशस्त पाइन्छन्। संसारभरि नै स्वस्थ र स्वच्छ वातावरणमा घुम्न रुचाउने पर्यटकहरूको सङ्ख्या बढ्दो छ। त्यसैले नेपालको वन जङ्गलमा पर्या-पर्यटनका पूर्वाधारहरू विकास गरेर स्वदेशी तथा विदेशी पर्यटकहरूलाई सेवा प्रदान गरी पर्या-पर्यटन उद्यमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ।

नेपालको वन क्षेत्रमा सामान्य रूपमा वनभोज स्थलदेखि जङ्गल सफारी, जङ्गल यात्रा, जङ्गल पदमार्ग, चरा तथा जनावर अवलोकन, प्राकृतिक चिडियाखाना आदि सञ्चालन गर्न सकिन्छ। वन जङ्गलमा पर्या-पर्यटनको विकास गरेर नेपालको वन जङ्गललाई धनयन्त्रका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ। यसरी वन जङ्गलमा आधारित भएर पर्या-पर्यटनको विकास गर्दा एकातिर लाखौंका सङ्ख्यामा विदेशी पर्यटकलाई पर्यटन सेवा प्रदान गरेर अरबौं

विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर स्वदेशमा नै हरित रोजगारी वृद्धि भई आर्थिक विकास तथा आर्थिक विकासका ढोकाहरू खुल्दछन्। त्यसैले पर्या-पर्यटनका रूपमा नेपालको वनक्षेत्रमा आधारित पर्या-पर्यटनको स्थापना तथा सञ्चालन गर्नेतर्फ सबै सरोकारवालाहरूको ध्यान जानु आवश्यक छ।

ङ) पशुपन्छी तथा जनावर पालन उद्यम

नेपाल अहिले पनि मासु र दूध उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुन सकेको छैन। गत आर्थिक वर्षमा नेपालले विदेशबाट करिब बीसदेखि पच्चीस अर्ब बराबरको मासु तथा दूधजन्य उत्पादन आयात गरेको अनुमान छ। नेपालको वन क्षेत्रमा पशु, पन्छी तथा जनावर पालनको प्रशस्त सम्भावना रहेको छ। नेपालको वन जङ्गलमा आधारित भई पशु, पन्छी र जनावर पालन गर्ने उद्यमीहरूको खाँचो छ। यसो गर्न सकिएमा एकातिर स्वदेशमै उत्पादित मासु तथा दूधबाट देश आत्मनिर्भर हुँदै जान्छ भने अर्कोतिर यस्ता उत्पादनहरू विदेशमा पनि निर्यात गर्न सकिन्छ।

नेपालको तराई, भित्री मधेश र पहाडी क्षेत्रहरूमा बाखा, भैंसी, गाई आदि पालनको प्रशस्त सम्भावना रहेको छ। यसैगरी नेपालको वन जङ्गलमा जङ्गली कुखुरा, लुइचे, कालिज र विभिन्न जातिका पन्छीहरूको व्यावसायिक पालनको सम्भावना रहेको छ। वन जङ्गलमा जरायो, बदेल आदि प्रजातिका जनावरहरूको पालन गर्न सकिने सम्भावना पनि त्यतिकै छ। वन जङ्गलका खोलानाला र ताल तलैयामा प्राकृतिक रूपमा नै माछा, गँगटा आदि पालन गर्न सकिन्छ। उल्लिखित क्रियाकलापहरूका निमित्त उपयुक्त नीति, लगानी, अवसर र बजारको आवश्यकता छ।

हरियाली वन उद्यमका रूपमा नेपालको वन जङ्गलमा पशु, पन्छी र जनावर पालनबाट मासु र दूध उत्पादन मात्र नभई पर्या-पर्यटन उद्यम पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ। नेपालको विभिन्न भू-भागमा रहेको वन जङ्गलमा शिकार खेल्ने जस्ता मनोरञ्जनात्मक व्यवसाय सञ्चालन गर्न सकिन्छ। यसरी पशु, पन्छी तथा जनावर पालनबाट नेपालको वन स्रोतलाई हरियो धनयन्त्रका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ। यो पनि आत्मनिर्भर हरियाली अर्थतन्त्रको एउटा बलियो आधार बन्न सक्दछ। यसकारण नेपालमा मासु तथा दूधमा आत्मनिर्भर बन्ने नीति तथा कार्यक्रम बनाएर लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

च) वातावरणीय सेवा उद्यम

कुनै पनि वन स्रोतले काठ, गैरकाष्ठ, खाद्य सामग्री तथा वातावरणीय सेवा प्रदान गर्दछ। वन जङ्गल संरक्षण र व्यवस्थापन गर्नाले काठ, गैरकाष्ठ, खाद्य र सामग्री सेवा जङ्गलबाट पुऱ्याए बापत केही न केही लाभ तथा प्रत्यक्ष फाइदा पाएका हुन्छन् तर वन जङ्गलले वातावरणीय सेवा पुऱ्याए बापत वन जङ्गल संरक्षण गर्ने जनताले प्रत्यक्ष फाइदा पाउने गरेको उदाहरण ज्यादै कम छ। यसो हुनुको प्रमुख कारण नेपालको वन जङ्गलले पुऱ्याएको वातावरणीय सेवाको उचित पहिचान र मूल्याङ्कन नहुनु नै हो।

त्यसैले नेपालको विभिन्न वन जङ्गलले वातावरणीय सेवा के, कति र कसरी पुऱ्याएको छ भन्ने बारेमा यथोचित मूल्याङ्कन, पहिचान र मान्यता पाउन आवश्यक छ। उदाहरणका लागि काठमाडौं उपत्यकाको चारैतिरका सामुदायिक वन र अन्य वनले काठमाडौं सहरलाई महत्त्वपूर्ण वातावरणीय सेवा पुऱ्याइरहेका छन्। काठमाडौं उपत्यकामा आउने सबै पानीका मुहानहरूयिनै वन क्षेत्रमा पर्दछन्। यिनै वन क्षेत्रले काठमाडौं उपत्यकावासीलाई स्वच्छ हावा प्रदान गरिरहेका छन्। काठमाडौं वरिपरिका सामुदायिक वनहरूले काठमाडौं उपत्यकावासीहरूलाई सौन्दर्य र मनोरञ्जन प्रदान गरिरहेका छन्। यसका अतिरिक्त यी हरियाली वनहरूले जैविक विविधता, संस्कृति र अन्य वातावरणीय सेवा प्रदान गरिरहेका छन्। अब काठमाडौं उपत्यकाका चारैतिरको सामुदायिक वन र अन्य वनहरूले पुऱ्याएको वातावरणीय सेवाको उचित मूल्याङ्कन गरी ती सामुदायिक वन संरक्षण गर्ने व्यक्ति, समुदाय र संस्थाहरूलाई काठमाडौं उपत्यकाभित्र बसोवास गर्ने व्यक्ति र संस्थाहरूले वातावरणीय सेवा लिए बापत वातावरणीय सेवा शुल्क भुक्तानी गर्नु पर्दछ।

वन जङ्गल संरक्षण गर्ने जनसमुदायले वातावरणीय सेवा उद्यमको विकास गरी उचित लाभ प्राप्त गर्नु पर्दछ। नेपालको वन जङ्गलसंरक्षण हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत वातावरणीय सेवा पुग्न जान्छ। यस बापत नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि वातावरणीय सेवा शुल्कको दाबी गर्न सक्दछ र त्यस्तो वातावरणीय सेवा वापतको रकम वन संरक्षण गर्ने स्थानीय जनतालाई प्रदान गर्नु पर्दछ। यसरी नेपालको वन क्षेत्रमा वातावरणीय सेवा उद्यमको विकास गरी वन स्रोतलाई हरियो धनयन्त्रमा रूपान्तरण गर्न सकिने सम्भावना छ। तर यसका लागि

थप अध्ययन, अनुसन्धानका साथै आवश्यक नीति, नियम तथा कानूनहरूको पनि खाँचो छ।

छ) कार्बन व्यापार उद्यम

जलवायु परिवर्तनका बारेमा नेपाल र संसारभरि नै विभिन्न प्रकारका चर्चा परिचर्चा भइरहेको छ। जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण र अनुकूलनमा वनको योगदानका बारेमा प्रशस्तै बहस तथा पैरवीहरूभइरहेको छ। यसै सिलसिलामा वनको कार्बन व्यापारको बहस पनि प्रारम्भ भएको छ।

जलवायु परिवर्तन गराउने हरित गृह ग्याँसहरू मध्ये कार्बनडाइअक्साइड पनि एउटा हो। यस ग्याँसको मात्रा घटाउने काममा वन स्रोतको ठूलो भूमिका रहन्छ। वन जङ्गलले वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाइअक्साइड ग्याँसलाई हरिया पातहरूले सोस्छ र हरिया पातहरूले प्रकाश संश्लेषण विधिबाट वायुमण्डलबाट सोसेर लिएको कार्बनडाइअक्साइडमा रहेको कार्बनलाई ठोस बनाएर सञ्चित गरी राख्दछ र वायुमण्डलमा प्राणवायुको रूपमा अक्सिजन फाल्दछ। यस्तो प्रक्रिया नियमित रूपमा चली नै रहन्छ। तर, एउटा निश्चित उमेर पुगेपछि वन जङ्गलको रूख विरुवा बढ्ने हुन्छ र थप कार्बन सञ्चित गर्न सक्दैन। यस्तो अवस्थामा त्यस्तो बढ्ने रूख काटेर नयाँ विरुवा हुर्कन दिनु पर्दछ। यसरी काटिएको रूखबाट विभिन्न प्रकारको सामग्री बनाएर प्रयोग गर्न सकिन्छ।

प्राकृतिक रूख विरुवाबाट उत्पादन भएका सामग्रीहरूले वातावरण प्रदूषण गर्ने उद्योगहरूले उत्पादन गरेका सामग्रीहरूको विस्थापन गर्दछ र थप कार्बनडाइअक्साइड उत्पादनमा कमी ल्याउँदछ। यसरी वनले कार्बनको संश्लेषण, सञ्चिती र विस्थापन गर्ने कार्य गर्दछ। उदाहरणको रूपमा सालको रूखले वायुमण्डलमा भएको कार्बनडाइअक्साइड आफूभित्र लिन्छ र सञ्चित गर्दछ। यसरी कार्बन सञ्चित गर्दै जाँदा सालको रूख हुँकंदै र बढ्दै जान्छ। एउटा निश्चित उमेरमा पुगेपछि यो रूख काटेर निर्माण सामग्री, फर्निचर आदि बनाउँदा बजारमा फलाम, स्टिल, प्लास्टिक, सिमेन्ट आदि औद्योगिक उत्पादनलाई विस्थापन गरिदिन्छ। यस्ता औद्योगिक उत्पादन कम गर्ने भनेको वायुमण्डलमा जलवायु परिवर्तन गराउने मुख्य हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जनमा कमी ल्याउनु हो। प्राकृतिक रूपमा उत्पादन भएका वस्तु र सामग्रीको उपयोगले वातावरण संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न जान्छ। यसरी वन स्रोतले सञ्चित र विस्थापन गरेको

कार्बनको मूल्य अन्य कार्बन उत्पादन गर्ने उद्योगलाई बेचेर आम्दानी गर्न सकिन्छ। यस्तो वन उद्यमलाई कार्बन उद्यमका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ।

ज) हरियाली उर्जा वन उद्यम

उर्जाको एउटा महत्वपूर्ण स्रोत वन जङ्गल हो। वन जङ्गलबाट प्राप्त हुने उर्जालाई नवीकरणीय उर्जाको रूपमा लिने गरिन्छ। खाना बनाउन र तातोको लागि प्रयोग हुने उर्जाको प्रमुख स्रोत नै नेपालको वन जङ्गल हो। काठ दाउराको प्रयोगबाट नेपालमा ८०% उर्जा प्राप्त हुन्छ। वन जङ्गलबाट काठ दाउरा, बायोब्रिकेट (जैविक गुइठा) मात्र होइन, वन पैदावारको प्रयोग गरेर विद्युत समेत उत्पादन गर्न सकिन्छ। वन व्यवस्थापनबाट प्राप्त भएको काठ दाउरा र भारपातलाई जलाएर (आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरेर) विद्युत शक्ति उत्पादन गर्न सकिन्छ। नेपालको विद्युत विस्तारको एउटा ठूलो समस्या भनेको विद्युत प्रसारण लाइन निर्माण हो। तर विभिन्न स्थानमा वन पैदावारको प्रयोग गरेर विद्युत उत्पादन गर्ने हो भने यस्तो महङ्गो विद्युत प्रसारण लाइनको आवश्यकता नै पर्दैन। युरोप, अमेरिका लगायतका विभिन्न देशमा यस्तो वन पैदावारको उपयोग गरी विद्युत उत्पादन गर्ने गरिएको छ। नेपालका विभिन्न सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले पनि वनमा पाइने वनमारा भार लगायतका विभिन्न भारपात प्रयोग गरी जैविक गुइठा उत्पादन गरी बिक्री गर्ने गरेका छन्। नेपालको वन जङ्गलमा सज्युन (जेट्रोपा) लगायतका तेल उत्पादन गर्न सकिने बोट विरुवाको खेती गरेर जैविक इन्धन (बायो डिजल) को उत्पादन पनि गर्न सकिन्छ। नेपालको अहिले उर्जा सङ्कटलाई टार्नका लागि वन जङ्गलबाट हरियो उर्जामुखी वन उद्यम सञ्चालन गर्नु नै उपयुक्त विकल्प हुन सक्छ।

झ) जैविक मल वन उद्यम

कृषि उत्पादन वृद्धिका लागि मलको ज्यादै आवश्यक हुन्छ। नेपालमा वर्षेनी अरबौं रूपैयाको रासायनिक मल विदेशबाट आयात गर्ने गरिएको छ। नेपालमा अहिलेसम्म रासायनिक मल उत्पादन गर्ने ठूलो उद्योग कारखाना छैन। किसानहरूले चाहिएको समयमा गुणस्तरयुक्त मल प्राप्त गर्न सकिरहेका छैनन्। रासायनिक मलको प्रयोगले एकातिर जमीनको उत्पादकत्वमा कमी आइरहेको छ भने अर्कोतिर मानव स्वास्थ्य र वातावरणमा प्रतिकूल असर पुऱ्याइरहेको अवस्था छ। त्यसैले अब रासायनिक

मल र विदेशबाट आयात हुने मलको विकल्प खोज्नुपर्ने आवश्यकता भएको छ।

नेपालको प्रायः सबै वन जङ्गलको वर्षमा एक पटक पात भर्दछ। अहिलेसम्म यस्तो भरेको पात आगलागीबाट डड्ने र वर्षाको समयमा बगेर जाने गरेको छ। यस्ता पात पतिङ्गरलाई प्रयोग गरी आर्थिक उपार्जन गर्ने काम विरलै मात्र पाइन्छ। यस्तो वन जङ्गलबाट प्राप्त हुने पतिङ्गर र भारपातको सङ्कलन गरेर जैविक मल कारखाना सञ्चालन गर्न सकिन्छ। यसरी उत्पादन गरिएको जैविक मलले रासायनिक मलको आयात प्रतिस्थापन मात्रै हैन यसले मानव स्वास्थ्य, वातावरण र जमीनको उत्पादकत्व वृद्धिमा समेत सकारात्मक असर पार्दछ। यसैगरी आजभोलि बजारमा जैविक उत्पादनको माग बढिरहेको छ। जैविक उत्पादनका लागि आवश्यक पर्ने किटनाशक औषधी पनि जैविक रूपमा नै उत्पादन गर्न सकिन्छ। त्यसैले नेपालको वन स्रोतबाट जैविक मल र जैविक किटनाशक औषधीको उत्पादनको प्रशस्त सम्भावना रहेको छ। यसबाट रासायनिक मल खरिदमा हुने पुँजीको विदेश पलायनलाई रोक्नुका साथै स्वदेशमा नै स्वरोजगारीको सिर्जना गर्न सकिन्छ।

ञ) खनिजजन्य उद्यम

नेपालको वन क्षेत्रमा पानी, ढुङ्गा आदि खनिज पदार्थहरू प्रशस्तै पाइन्छन्। यी खनिज पदार्थमा आधारित खनिजजन्य वन उद्यमहरू सञ्चालन गरेर रोजगारी तथा आम्दानी बढाउन सकिन्छ। वनमा पाइने खनिज पदार्थहरूलाई औद्योगिक उत्पादनहरूमा कच्चा पदार्थका रूपमा बेचबिखन पनि गर्न सकिन्छ। यसो गर्न सकिएमा वन स्रोतमा निर्भर ग्रामीण समुदायमा थप रोजगारी तथा आम्दानी बढाउन सकिन्छ।

३. नेपालमा वन उद्यम विकासका फाइदाहरू

कुनै पनि देशको आर्थिक समृद्धिको मूल आधार भनेको प्राकृतिक स्रोतको उपलब्धता, ती स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन, उपयोग र उद्यमशीलता तथा उद्यमहरूको विकास नै हो। नेपालको वन जङ्गल महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोत हो। यसको दिगो व्यवस्थापन, उद्यम व्यवसायको सञ्चालन तथा विकास गरेर समृद्ध नेपालको निर्माण गर्न सकिन्छ। यसरी हरियाली वन उद्यम सञ्चालन गर्दा नेपालको ग्रामीण विकास, स्वरोजगारी वृद्धि र दिगो अर्थतन्त्र विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्दछ। हरियाली वन उद्यम विकासबाट हुने फाइदाहरूको बारेमा यहाँ केही चर्चा गरिएको छ।

क) हरित स्वरोजगारी सिर्जना गर्ने

नेपालमा सामुदायिक वनको क्षेत्रफल १७ लाख हेक्टरभन्दा धेरै रहेको छ। सत्र लाख हेक्टर सामुदायिक वन क्षेत्रफल सहित नेपालमा करिब पचपन्न लाख हेक्टर वन क्षेत्र रहेको छ। नेपालको कृषि भू-भागको दोब्बर वन भू-भाग रहेको छ। नेपालमा एक हेक्टर कृषि क्षेत्रफलबाट कम्तीमा एउटा परिवार वा छ सात जनालाई स्वरोजगारी प्राप्त भइरहेको छ। तर यो मात्रा वन क्षेत्रको हकमा निकै कम हो। यसले के कुराको सङ्केत गर्दछ भने नेपालमा वनको दिगो व्यवस्थापन गरी रोजगारी बढाउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ। नेपालमा वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापन गरी एक हेक्टर वन क्षेत्रबाट बढीमा पाँच छ जनालाई स्वरोजगारी प्रदान गर्न सकिन्छ। यसो गर्दा नेपालको कूल वन क्षेत्रलाई व्यवस्थापन गर्दा दुईदेखि तीन लाख जनाका लागि रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ। तर यसका लागि ठूलो लगानीको आवश्यकता र भौतिक पूर्वाधार विकासको आवश्यकता पर्दछ। त्यसैगरी नेपालको कतिपय वनक्षेत्र पहुँचभित्र पनि रहेको छैन।

नेपालका १८ हजारभन्दा धेरै सामुदायिक वनहरूमध्ये प्रायः सबै सामुदायिक वन क्षेत्र दिगो व्यवस्थापनका लागि योग्य रहेका छन्। नेपालका यी सबै सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापन गरी सामुदायिक वन उद्यम विकास गर्ने र सञ्चालन गर्ने हो भने विद्यमान अवस्थामा थप पचास लाख जनालाई स्वरोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ। एक सामुदायिक वनमा कम्तीमा एक वन उद्यमको विकास गर्ने हो भने पनि नेपालको बीस पच्चीस हजार साना तथा मझौला वन उद्यमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ।

माथि उल्लिखित सबै सामुदायिक वन उद्यमहरू सामुदायिक वनका माध्यमबाट सञ्चालन गर्न सकिन्छ। सामुदायिक वन उद्यम विकासबाट नेपालको विद्यमान बेरोजगारी समस्यालाई समाधान गर्न यसले ठूलो मद्दत गर्न सक्दछ। त्यसैले दिगो वन व्यवस्थापनमा आधारित सामुदायिक वन उद्यमबाट हरित स्वरोजगारी विकास गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण अवसर नेपालको वन क्षेत्रसँग रहेको देखिन्छ। यसले देशको बेरोजगारी समस्याको समाधान गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न जान्छ। त्यसैले नीति निर्माता, समुदाय, विकास साभेदार र निजी क्षेत्रले वन उद्यमहरू सञ्चालन गरी हरित स्वरोजगारी सिर्जना गर्नेतर्फ ध्यान दिनु पर्छ।

ख) युवा तथा जनशक्तिको पलायनलाई रोक्ने

नेपालमा बेरोजगारी समस्या कहालीलाग्दो छ। ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा भौतिक पूर्वाधार र बजार विस्तार हुन सकिरहेको छैन। त्यसैले ग्रामीण क्षेत्रबाट मानिसहरू सहरी क्षेत्रमा बसाइसराइ गर्ने र नेपालबाट कामका लागि विदेश जाने युवा जनशक्तिको सङ्ख्या ठूलो छ। यस्तो बसाइसराइ र विदेश पलायनले नेपालको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र पारिवारिक संरचनामा निकै दुरगामी असर पारिरहेको छ। यस्तो बसाइसराइ र विदेश पलायन कसैको रोजाइको विषयभन्दा पनि बाध्यताको कारण बनेको छ। त्यसैले नेपालको सामुदायिक वन उद्यमहरूले कम्तीमा पचास लाख स्वरोजगारी सिर्जना गर्दा युवा तथा जनशक्तिको सहर र विदेश पलायनलाई रोक्न मद्दत पुग्न सक्दछ। सामुदायिक वन लगायत अन्य वनहरूको दिगो व्यवस्थापन गरी वन उद्यम सञ्चालन गर्दा स्वदेशमै रोजगारी गर्नेको सङ्ख्या बढ्न जान्छ। त्यसैले सामुदायिक वन उद्यमको एउटा महत्त्वपूर्ण फाइदा भनेको युवा तथा जनशक्तिको विदेश पलायनलाई रोक्ने हुन्छ।

ग) गरिबी न्यूनीकरण

नेपाल गरिबी र भोकमरीको चेपुवामा छ। नेपालका ग्रामीण र दुर्गम भेगका जनताहरू खाना नपाएर मृत्युवरण गर्नु परिरहेको तितो यथार्थ हाम्रो सामु छर्लङ्ग छ। यसो हुनाको प्रमुख कारण अहिलेसम्म नेपालमा भइरहेका सबै विकासका पहल तथा प्रयासहरू प्रभावकारी नहुनु हो। गरिबलाई खान दिएर मात्र पुग्दैन उनीहरूलाई सीप सिकाई उद्यमी बन्न सिकाउनु पर्दछ। कुनै पनि उद्यम गर्नका लागि विद्यमान प्राकृतिक स्रोतहरू जस्तै:— जल, जङ्गल र जमीनमा गरिबको अधिकार स्थापित गर्नु पर्दछ। गरिब विपन्नलाई उद्यमी बन्ने अवसर प्रदान गर्नु पर्दछ। त्यसैले सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनका माध्यमबाट सामुदायिक वन उद्यमको विकास गरी देशको गरिबी न्यूनीकरण तथा बेरोजगारीको जल्दोबल्दो समस्या घटाउन सकिने सम्भावना छ। नेपालको सामुदायिक वन र अन्य वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन गरेर दिगो रूपमा वन उद्यमहरू सञ्चालन गर्ने हो भने आगामी दश वर्षमा नेपालमा गरिबी निवारण हुन्छ। यसकारण गरिबी निवारण सामुदायिक वन उद्यमको एउटा महत्त्वपूर्ण फाइदा हो।

घ) ग्रामीण क्षेत्रको विकास

नेपालको वन स्रोत प्रायः जसो ग्रामीण क्षेत्रमा रहेको छ। सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सङ्ख्या पनि ग्रामीण क्षेत्रमा नै धेरै रहेको छ। एक सामुदायिक वन एक वन उद्यमको अवधारणा अनुसार नेपालका सामुदायिक वनहरू रहेको ग्रामीण क्षेत्रमा नै वन उद्यमहरू स्थापना र सञ्चालन हुन जान्छन्। यसले ग्रामीण क्षेत्रको भौतिक पूर्वाधार विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न जान्छ। ग्रामीण क्षेत्रमा रोजगारी वृद्धि भई ग्रामीण अर्थतन्त्रमा सुधार ल्याउन मद्दत गर्दछ। त्यसैले सामुदायिक वन उद्यमको एउटा महत्त्वपूर्ण फाइदा भनेको दिगो ग्रामीण विकास पनि हो।

ङ) दिगो वातावरण संरक्षण

सामुदायिक वन उद्यम सञ्चालनका लागि वनको दिगो व्यवस्थापन अनिवार्य छ। नेपालका वनहरूमा दिगो व्यवस्थापनका कार्यहरूनहुँदा वनको गुणस्तर बिग्रंदो छ। यसले वन संरक्षणमा भन्दा वातावरण बिगार्नमा सहयोग पुगेको छ। वनहरू हरियो हुँदाैमा स्वच्छ र राम्रो तथा मानिस मोटो हुँदाैमा स्वस्थ र तन्दुरुस्त हुँदैन। वन हरियो भएर वनभित्र रूख विरुवाहरूको पुस्तान्तरणको (साना विरुवाहरू र विभिन्न उमेर समूहका विरुवाहरू) विषयलाई राम्ररी व्यवस्थापन गरिएको छैन भने त्यस्तो वन स्रोत एकै अवधिमा समाप्त हुन सक्छ। नेपालका सामुदायिक वनहरूको अवस्था प्रायः यस्तै छ। त्यसैले सामुदायिक वनलाई दिगो बनाउनका लागि दिगो वन व्यवस्थापन आवश्यक छ। दिगो वातावरण संरक्षणका लागि वनको दिगो व्यवस्थापन अनिवार्य छ भने दिगो वन व्यवस्थापन नभई कुनै पनि सामुदायिक वन उद्यम पनि दिगो रूपमा विकास र सञ्चालन हुन सक्दैन। त्यसैले वन उद्यमले दिगो वन व्यवस्थापन र दिगो वातावरण संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउँदछ।

च) वन पैदावारको समुचित उपयोग

नेपालमा सामुदायिक वन लगायत अन्य वनहरूमा दिगो वन व्यवस्थापन नहुँदा एकातिर वन पैदावारको समुचित उपयोग हुन सकेको छैन भने अर्कोतिर नेपालमा सञ्चालनमा रहेका वन स्रोतमा आधारित उद्योगहरूले दिगो रूपमा कच्चा पदार्थ प्राप्त पनि गर्न सकेका छैनन्। नेपालमा सञ्चालनमा रहेका कतिपय वन पैदावार

प्रशोधन उद्योगहरू वन पैदावारमा आधारित कच्चा पदार्थको अभावका कारण बन्द हुने अवस्थामा पुगेका छन्। यसले वन उद्योगमा लगानी भएको अरबौं लगानी डुब्ने अवस्थामा छ। त्यसैले सामुदायिक वन उद्यमको विकास र सञ्चालनले वन पैदावारको समुचित उपयोग गर्न सकिन्छ भने उद्योग, कलकारखानाका लागि कच्चा पदार्थको दिगो आपूर्तिलाई पनि विस्तारै सुनिश्चित गर्दै लैजान्छ।

छ) वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति र खाद्य सुरक्षा

नेपालको वन स्रोत स्थानीय समुदाय र आदिवासी जनजातिहरूको जीविकोपार्जनसँग प्रत्यक्ष गासिएको एउटा महत्त्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोत हो। सामुदायिक वन र अन्य वन क्षेत्रमा कृषि वन र पशु, पन्छी तथा जनावर पालन गरेर ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यमान खाद्य असुरक्षाको अन्त्य गर्न सकिन्छ। वन जङ्गलमा पाइने पोषिला फलफूलका साथै अन्य खाद्य वस्तुहरूको प्रयोग गरी खाद्य सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउँछ। यसैगरी मानिसका लागि आवश्यक पर्ने भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्न र मानिसको सुविधाका लागि सामुदायिक वन उद्यमहरूले वस्तु र सेवा प्रदान गर्न सक्दछ। सामुदायिक वन उद्यमहरूले प्रत्यक्ष रूपमा मात्र नभई अप्रत्यक्ष रूपमा जैविक विविधता र जलाधार संरक्षणमा मद्दत गर्न सक्दछ भने वातावरणीय सेवामा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछन्। त्यसैले सामुदायिक वन उद्यमहरूले खाद्य सुरक्षा र वस्तु तथा सेवाको आपूर्तिमा सहयोग पुऱ्याउँदछन्।

ज) दक्ष जनशक्तिको विकास

नेपालको हरियाली वन क्षेत्र र सामुदायिक वनहरूमा दिगो र सक्रिय वन व्यवस्थापन कार्य सञ्चालन गर्दा र दिगो वन व्यवस्थापनबाट प्राप्त वन पैदावारमा आधारित वन उद्यमहरू सञ्चालन गर्दा ठूलो सङ्ख्यामा दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ। यस्तो खालको जनशक्तिको मागलाई पूरा गर्नका लागि तालिम, शिक्षा, गोष्ठी आदि क्षमता विकासका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा स्वदेशमै दक्ष जनशक्तिको विकास गर्न सकिन्छ। सामुदायिक वन उद्यम सञ्चालन गर्दा विकास भएको दक्ष जनशक्तिले स्वदेश तथा विदेशमा राम्रो रोजगारीको अवसर पनि प्राप्त गर्न सक्दछन्। त्यसैले सामुदायिक वन उद्यम विकासले दक्ष जनशक्तिको विकासमा समेत महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँदछ।

भ) आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन

नेपालको विद्यमान व्यापार घाटा कहालीलाग्दो छ। नेपालले विदेशमा बेच्ने सामग्रीभन्दा विदेशबाट खरिद गर्ने सामग्रीको परिणाम निकै बढ्दै गई अहिले उक्त आँकडा ज्यादै ठूलो भइसकेको छ। नेपालको राष्ट्रिय बजेटभन्दा धेरै ठूलो परिमाणमा नेपालले व्यापार घाटा व्यहोरिरहनु परेको छ। गत आर्थिक वर्षमा नेपालको व्यापार घाटा साढे चार खर्बभन्दा धेरै रहेको थियो। यो तथ्याङ्क औपचारिक व्यापार घाटाको मात्र हो। नेपालले भारतको खुला सिमानाका कारण भारतबाट नेपालमा भन्सार छलेर पनि धेरै सामानहरू आयात हुने गरेको अनुमान छ। यी सबै अवस्थालाई हेर्ने हो भने नेपालको वैदेशिक व्यापार घाटा अझै बढ्न जान्छ। नेपाल कृषिप्रधान देश भएर पनि खाद्यान्न, मासु, फलफूल र दूधमा समेत आत्मनिर्भर हुन सकिरहेको छैन। नेपालको जङ्गलमा प्रशस्त मात्रामा काठ उत्पादन गर्ने क्षमता हुँदाहुँदै विदेशबाट काठको आयात भइरहेको छ।

कुनै पनि देशको व्यापार घाटा घटाउने एउटा मात्र उपाय भनेको राष्ट्रिय उत्पादनमा वृद्धि गर्नु हो। नेपालका सन्दर्भमा राष्ट्रिय उत्पादनको वृद्धि गर्ने भनेको यहाँको प्राकृतिक स्रोतको दिगो व्यवस्थापनमा आधारित उद्यम र उद्योग धन्दाको विकास गर्नु हो। राष्ट्रिय उत्पादन र राष्ट्रिय उत्पादनको उपयोगमा जोड दिनु पर्दछ। नेपालको वन क्षेत्र र सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापन गरी सञ्चालन गरेका वन उद्यमहरूले काठ, जडीबुटी, खाद्यान्न, मासु, फलफूल र दूध उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने मात्र होइन यस्ता उत्पादनहरूको विदेशमा निर्यात गर्न सकिन्छ। त्यसैले नेपालको सामुदायिक वन उद्यमले नेपालको व्यापार घाटा सन्तुलन गर्न, आयात प्रतिस्थापन गरी निर्यात प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ। नेपालको वन स्रोत र सामुदायिक वन उद्यमहरू विदेशी मुद्रा आर्जन गर्नका लागि पनि लाभदायक हुन सक्दछन्।

ज) दिगो र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास

कुनै पनि देशको राजनितिक स्थायित्व, सामाजिक सद्भाव र सांस्कृतिक विकासका लागि दिगो र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास अनिवार्य छ। नेपालको वर्तमान अर्थतन्त्र विदेशमा गएका नेपालीहरूले पठाउने विप्रेषण र वैदेशिक सहायतामा निर्भर रहेको छ। त्यसैले हाम्रो देशको अर्थतन्त्र अत्यन्तै जोखिम अवस्थामा रहेको छ।

नेपालको औसत आर्थिक वृद्धिदर ज्यादै कम रहेको छ। यही दरमा नेपालको आर्थिक विकास रहरिहने हो भने आगामी दुई दशकसम्ममा नेपालले गरिब र विपन्न राष्ट्रको पहिचान बदल्न सक्ने छैन। समृद्ध नयाँ नेपाल निर्माणका लागि द्रुत आर्थिक विकास हुनु आवश्यक छ। द्रुत आर्थिक विकास नगरी देशले राष्ट्रिय विकासको गति लिन सक्दैन। द्रुत आर्थिक विकास र राष्ट्रिय समृद्धिका लागि राष्ट्रिय उद्यमशीलताको जागरण ल्याउन आवश्यक छ। प्राकृतिक स्रोतको दिगो व्यवस्थापनमा आधारित उद्यम र उद्योगधन्दाको विकासबाट राष्ट्रिय र स्थानीय अर्थतन्त्रमा गतिशीलता ल्याउन सकिन्छ।

४. निष्कर्ष

नेपालको प्राकृतिक स्रोतहरू मध्ये वन क्षेत्र एउटा महत्त्वपूर्ण स्रोत हो। नेपालको वन जङ्गलको दिगो व्यवस्थापन गरी वन उद्यमहरूको स्थापना गर्न सकिएमा यसले नेपाली समाजको बहुआयामिक क्षेत्रको विकास तथा परिवर्तनमा प्रत्यक्ष मद्दत पुग्ने देखिन्छ। यसकारण नेपालको वन स्रोतबाट वन उद्यमहरूको सञ्चालन गर्नु नेपालमा विद्यमान आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाका दृष्टिले उचित तथा समय सापेक्ष भएको देखिन्छ।

नेपालको कृषि परम्परागत तथा निर्वाहमुखी छ। हाम्रो कृषि प्रणालीलाई आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्दै आय आम्दानी गर्नेतर्फ विकास गर्नु पर्दछ। तर कृषि उत्पादनका कैयौं क्रियाकलापहरू कुनै न कुनै रूपमा वन स्रोतसँग सम्बन्धित छन्। यसको अर्थ के हो भने नेपालको कृषि उत्पादनका क्रियाकलापहरूलाई वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापन तथा वन उद्यमको विकाससँग जोडेर हेर्नुपर्ने देखिन्छ।

नेपालमा वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन गरी वन उद्यमहरू सञ्चालन गरेर नेपालको अर्थतन्त्रमा चमत्कारिक ढङ्गले कायापलट ल्याउन सकिन्छ। नेपालको वन क्षेत्र र सामुदायिक वनहरूमा माथि चर्चा गरिए अनुसारका वन उद्यमहरू सञ्चालन गरियो भने थप पचास साठी लाख हरित रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ। राष्ट्रिय उत्पादनलाई वृद्धि गरेर आयात प्रतिस्थापन गर्दै निर्यात प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ। नेपालको वर्तमान व्यापार घाटाको अन्त्य गरी नाफामा अन्तरराष्ट्रिय व्यापार सञ्चालन गर्न सकिन्छ। तर यसका लागि उपयुक्त वातावरण, लगानी, प्रविधि र नीतिगत व्यवस्थाको आवश्यकता पर्दछ।

यदि यी कुराहरू अनुकूल हुने हो भने वन उद्यमहरूको विकासबाट आगामी दश वर्षमा हरेक नेपालीको औसत प्रतिव्यक्ति वार्षिक आय चार हजारदेखि पाँच हजार अमेरिकी डलरसम्म पुऱ्याउन सकिन्छ। राष्ट्रिय आम्दानी दोहोरो अड्कमा वृद्धि गर्न सकिन्छ। यसरी वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापनबाट हरित वन उद्यमहरूको विकास र सञ्चालन गरि दिगो र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास गर्न सकिन्छ। दिगो अर्थतन्त्रको विकासले राजनीतिक स्थिरता, शान्ति र लोकतान्त्रिक गणतन्त्र बलियो हुन्छ। राष्ट्रिय समृद्धि हुन्छ र हामी सबै नेपालीले आर्थिक लोकतन्त्रको रूपमा संसारमा चिनिने छौं।

त्यसैले नेपालको हरियो वन र सामुदायिक वनलाई निरन्तर रूपैयाँ निकाली रहने धनयन्त्र बनाउनका लागि वनको दिगो व्यवस्थापन र वन उद्यम सञ्चालन र विकासमा आजैदेखि लाग्नु पर्दछ। दिगो वन व्यवस्थापनलाई धनयन्त्र बनाउनका लागि आइपर्ने सबै बाधा व्यवधानहरूलाई समुदाय, निजी क्षेत्र, सरकार, र सबै सरोकारवालाहरूको सहकार्य आवश्यक छ। यसकारण समृद्ध राष्ट्र निर्माणका लागि प्राकृतिक स्रोतको दिगो व्यवस्थापन र वन उद्यम विकासका लागि हामी सबैले सहकार्य, सहमति र सफलतामय यात्राको प्रारम्भ गरौं र हरियो वनलाई दिगो धनयन्त्र बनाऔं।